

ШЕВЧЕНКО В.В.
(м. Київ)

ОРГАНІЗАЦІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ БАНКІРСЬКИХ УСТАНОВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (XIX – початок XX ст.)

Історія розвитку суспільства свідчить про те, що будь-яка діяльність людини певним чином організована. Це стосується і сфери підприємницьких відносин, де вибір оптимальної форми суттєво впливає на процес господарювання. Знання організаційних засад дозволяє визначити масштаби, характер, ефективність та особливості здійснення окремих видів господарської діяльності. Метою цієї статті є вивчення основ організації банкірської діяльності на Півдні України в період розвитку капіталістичних відносин.

Одним із перших спеціальних досліджень даної проблеми стала праця О.В.Бернарді¹, видана ще на початку XX ст. У сучасній вітчизняній історіографії її окремі аспекти розглядалися переважно в контексті вивчення історії підприємництва (Г.І. Лазанська, Б.А. Кругляк²) і купецтва (Ю.А. Беліков³).

Особливості організації й функціонування суб'єктів підприємництва багато у чому залежать від законодавчого визначення видової приналежності певної господарської діяльності. В Західній Європі класична банкірська діяльність традиційно вважалася фінансовою, а її суб'єкти розглядалися як структурні елементи банківської системи. У Російській імперії вона відносилася до комерційної, тобто торговельної сфери. Це в свою чергу обумовило і специфіку організації банкірських установ як торгових.

Основними організаційно-правовими формами банкірських домів та контор були індивідуальні підприємства й купецькі товариства. Одноосібні фірми засновувалися і функціонували за рахунок капіталів одного купця, котрий вкладав у справу свою працю та ніс відповідальність за зобов'язаннями всім належним йому майном.

Право організувати торгові товариства було надане купцям імператором Олександром I у Маніфесті від 1 січня 1807 р. «Про дарування купецтву нових вигод, відзнак, привілеїв і нових способів поширювання й зміцнювання торгових підприємств»⁴. Положення цього закону з певними змінами та доповненнями залишилися чинними до революції 1917 р. Відповідно до нього розрізнялися товариства двох видів: повні й на вірі (командитні).

Повним вважалось те, яке складалося з двох і більше учасників, котрі, згідно з укладеним між ними договором, здійснювали спільну торговельну діяльність під однією назвою та несли солідарну відповідальність усім належним їм майном.

Більш складною формою організації були товариства на вірі, члени яких поділялися на товаришів, чії права й обов'язки визначалися статусом учасників повного товариства, і вкладників. Останні брали участь у справі лише чітко визначеним внеском.

Суттєвою умовою створення товариств обох видів була належність усіх їх членів до однієї гільдії та сплата кожним із них процентного збору з капіталу (з 1824 р. – обов'язкова наявність свідоцтва на торгівлю одного роду)⁵. Оскільки банкірською діяльністю займалися лише купці 1-ї гільдії, то саме вони й могли бути засновниками та учасниками відповідних установ. Також у законодавстві

встановлювалася безумовна заборона одночасної участі однієї особи в декількох товариствах, «ібо...товарищ отвечает за долг одного дома всем имуществом»⁶.

Торгові доми створювалися і функціонували на основі договору, у котрому вказувалися розмір складеного капіталу й частка в ньому кожного з учасників, строковість, порядок розподілу прибутків та збитків тощо. Вести справи товариства чи представляти його інтереси могли або всі вони, або окремі особи залежно від домовленостей між ними.

Оскільки особистий склад учасників був важливим для існування товариств, то у законодавстві містилися спеціальні норми на випадок смерті когонебудь з останніх. Обов'язком кожного з них було зазначення в засновницькому договорі особи, яка має замінити його у разі кончини⁷.

Організація торгово-кредитних установ у формі повних товариств цілком відповідала сімейному характерові купецької діяльності. Солідарна відповідальність товаришів усім своїм рухомим і нерухомим майном передбачала добре знання професійних й особистих якостей кожного учасника. Тому, природно, до складу товариства не могла входити велика кількість людей. Найчастіше об'єднували капітали особи, пов'язані між собою родинними зв'язками.

На Півдні України у XIX ст. переважними формами організації банкірських установ були одноосібні підприємства та повні товариства. Найперші доми засновувалися їхніми власниками індивідуально, а з розширенням бізнесу поступово перетворювалися в корпорації. Так, у 1860 р. компаньйоном торгового дому «А.Мас і К^о» став купець першої гільдії Є.І. Шульц⁸. До участі в фірмі «Ф.Родоканакі» внаслідок одруження з донькою її засновника приєднався одеський купець М.М. Маврокордато. А банкірський дім «Ф.Рафалович і К^о» після смерті власника останнього успадкували троє його синів. На кінець століття ситуація змінилася мало. За даними Одеського біржового комітету 1892 р., банкірські операції у місті здійснювало 9 установ, із них: одноосібних підприємств – 3, повних товариств – 5, командитних – 1⁹. Таким чином, повні товариства становили більшість – 55,5 %. У перші десятиліття XX ст. спостерігалася зростання кількості банкірських домів та контор у всій Російській імперії, особливо в провінції. Б.В.Ананьїч, а за ним і С.І.Тицький зазначають, що у період передвоєнного піднесення в організації банкірської справи намітилися нові тенденції. Поряд із сімейними й індивідуальними торговельними домами починають створюватися установи у вигляді товариств на вірі¹⁰. Для Півдня України, як видно з вищевикладеного, така форма не була новою, але вона не отримала широкого розповсюдження. Наявні матеріали не дають змоги точно встановити організаційний вид усіх банкірських установ регіону. Проте аналіз окремих довідкових даних за 1910–1914 рр. дозволяє стверджувати, що суб'єктами банкірської діяльності переважно продовжували залишатися одноосібні підприємства та повні товариства.

Відкриттю торгового дому обов'язково передувала процедура реєстрації. Вона передбачала попереднє оповіщення купецтва «печатними листами» і подання до міської управи, а в Петербурзі, Москві й Одесі – до купецької управи, виписки із установчих документів. У ній мали вказуватися: 1) вид товариства; 2) прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання та звання повних товаришів; 3) підписи і печатки тих із них, котрі правомочні безпосередньо керувати й розпоряджатися справами; 4) розмір складеного товаришами і вкладниками капіталу¹¹.

Так, у 1901 р. елисаветградський 1-ї гільдії купецький син Б.Г.Когон у заяві до міської управи повідомляв, що 3 серпня 1894 р. між ним та його батьком був укладений договір. Згідно з ним товариство банкірської контори під фірмою «Г.Л.Когон і син» є повним та безстроковим. Учасниками останнього були заявник і його батько. Засновницький та оборотний капітали належать Г.Когону й становлять 80 000 руб. Прибутки та збитки контори, а також запасний капітал поділяються в таких пропорціях: Г.Л.Когон – 70 %, Б.Г. Когон – 30 %. Для безперервного функціонування фірма у разі смерті кого-небудь із учасників продовжує існувати під тим самим іменем. Особа, яка замінить померлого учасника, буде вказана в заповіті. Далі у своїй заяві Б.Г.Когон зазначав, що оскільки батько помер і заповів йому банкірську контору, то тепер він є єдиним власником останньої, а діяльність її буде продовжуватися під тією ж фірмою. В кінці документа наводилися зразки підпису й печатки фірми¹².

Будучи суб'єктом підприємницької діяльності, кожна банкірська установа мала своє найменування. Воно утворювалося зі слів «торговий дім» («банкірський дім»), «банкірська контора») та прізвища власника одноосібного підприємства, імен усіх товаришів – для повних товариств або додаванням до вищевказаного «та Комп.» – для товариств на вірі. Хоча досить часто повні товариства використовували у своїх найменуваннях елемент «і К^о». У цілому ж торгово-кредитні установи дуже рідко змінювали свою фірмову назву, хоча з часом могли мінятися як власники, так й організаційна форма. Таке становище обумовлюється особливостями торговельного обороту, в котрому знаність і репутація фірм пов'язується з їхнім комерційним найменуванням.

Право на збереження одної й тої ж назви підкріплювалося і законодавчо. В 1825 р. купцям, котрі здійснювали торгівлю під «фірмою», було дозволено для отримання свідоцтва у міських думах давати розписку в тому, що, крім них, ніхто із жителів Росії не бере участі разом з останніми у торгівлі, й цей документ вважати достатньою підставою для допущення до торговельної діяльності¹³.

Таким чином, фактично відбулося юридичне оформлення права товариства саме на фірмове (комерційне) найменування, яке не залежало від зміни складу його учасників.

У фондах ДАОО знаходимо рапорти Одеської міської думи 1850 р. про те, що під час отримання свідоцтва купець 1-ї гільдії А.Мас повідомив що він відкрив в Одесі торговий дім під фірмою «А.Мас і Комп.» 8 липня 1838 р. й окрім нього, ніхто більше участі у його діяльності не бере, а слово «і Комп.» є лише фірма, тому просить її затвердити як «с давних лет существующую»¹⁴. А купець 1-ї гільдії А. Рафалович заявляв, що торговий дім під фірмою «Рафалович і Комп.» складається лише з двох компаньйонів – його самого й рідного сина. Їхній сукупний вклад становив 250 тис. руб. сріблом¹⁵.

Практично всі банкірські установи розміщувалися в центрі міст, де вирувало світське і комерційне життя. Тому їхнім власникам вигідніше було наймати офіс на центральних вулицях, ніж використовувати власні будинки, розташовані у більш віддалених районах. Відсоток банкірів, котрі користувалися власними приміщеннями, був дуже незначним. Так, в Одесі більшість контор була розташована на вулицях Дерibasівській, Рішельєвській, В.Арнаутській, Воронцовському провулку, Николаєвському бульварі, в Єлисаветграді – на Дворцовій, у Херсоні – Суворовській, у Миколаєві – Соборній площах. Власне, саме приміщення контор могло складатися з однієї чи кількох кімнат залежно від обсягів їхніх оборотів.

Внутрішня структура банкірських установ була типовою для торгових підприємств. Банкірські дома, писав О.В.Бернарді, мали, як правило, адміністративний, технічний та рахункові відділи, зокрема відділи поточних рахунків і вкладів, вексельний, комісійний, переказів, фондів, товарний, касу, головного бухгалтера, кореспонденції, довідковий, експедиційний та архів¹⁶. Контори за своєю структурою були меншими, ніж дома, але обов'язково мали завідуючого, касира й бухгалтера. Власник міг особисто керувати установою або призначити управляючого. До штату також входили наймані службовці – прикажчики. Відповідно до законодавства вони поділялися на два розряди. До першого належали головні, котрі виконували управлінські, агентурні та діловодні функції, до другого – їхні помічники і дрібніші службовці. Кількість прикажчиків залежала від розміру підприємства та наявності його відділень. Наприклад, за повідомленнями власника комісійної й банкірської контори одеського купця С.М.Барбаша до податного присутствія, в його установі, окрім самого господаря, працював його син, двоє уповноважених прикажчиків першого розряду і 15–20 найманих службовців¹⁷.

На відміну від більшості українських акціонерних комерційних банків, які не змогли створити філіальної мережі, банкірські установи Півдня України мали відокремлені підрозділи не лише у краї. Відомо, що одеські дома Родоканакі, Рафаловичів та Єфруссі підтримували тісні зв'язки з європейськими банками й мали контори за кордоном. Окремі фірми відкрито проголошували основним своїм завданням обслуговування провінції в її комерційних потребах і доступність до них найширшого кола осіб торгово-промислового світу. Тому для його виконання вони створювали відділення та агентства (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Філіальна мережа, створена банкірськими установами
Херсонської губернії¹⁸**

Назва торгового дому, банкірського дому, контори	Місце знаходження головного офісу	Місце знаходження філії, відділення	Місце знаходження агентств
“М.Ашкеназі”	Одеса	Київ	–
“Д.Барам і К ^о ”	– // –	–	“в близлежащих к Одессе провинциальных городах”
“С.М.Барбаш”	– // –	Тульчин, Кишинів	Кенігсберг, Вінниця, Гайсин, Фастів, Бельці, Рибниця та ін.
“А.М.Бродський”	– // –	Кишинів, Миколаїв	–
“І.Грубер”	– // –	Київ	–
“Єфруссі і К ^о ”	– // –	Париж, Відень	–
“Ф.Рафалович і К ^о ”	– // –	Париж, Берлін	–
“Ф.Родоканакі”	– // –	Петербург, Севастополь, Ростов-на-Дону	–
“Г.Л.Когон і син”	Єлисаветград	Катеринослав	–

Слід зазначити, що відкриття філій у тій чи іншій місцевості обумовлювалося також родинними зв'язками власників банкірських установ. Наприклад, катеринославське відділення елисаветградської фірми «Г.Л.Когон і син» із самого початку було відкрите виключно для членів сім'ї – А.Н.Когона та О.О.Цеткіна на їхні власні капітали¹⁹.

Банкіри, як торговці першого розряду (оптові), зобов'язані були утримувати «в надлежащем порядке» свою бухгалтерську документацію, а саме: 1) меморіал або журнал для щоденних записів усіх справ й операцій; 2) касову книгу, у котрій детально зазначалася кожна стаття приймання і видачі грошей; 3) grosбух; 4) книгу для копій вихідної документації; 5) товарну для записів усіх куплених, отриманих, проданих та відправлених товарів із зазначенням їхніх цін; 6) розрахункову для відкриття поточних рахунків кожному боржникові й позикодавцеві; 7) книгу для запису вихідних рахунків на продані товари; 8) фактурну для рахунків на відправлені товари.

Основним документом був grosбух. У ньому подавалися зведення про всі рахунки і прибутково-видаткові операції, зокрема власний капітал, рухоме й нерухоме майно, боржників та позикодавців, товари, касу, торгові й домашні витрати, прибутки, збитки тощо. На його основі щорічно або кожні 18 місяців виводився підсумковий баланс.

Вести документацію банкірам дозволялося будь-якою мовою. Виняток становили лише євреї. виправлення, підчищення, приписки, котрі могли змінити зміст, назву товару (операції), ціни і суми, не допускалися.

На власників торгово-кредитних установ покладался обов'язок зберігати вищезазначені книги щонайменше десять років. Останні могли бути представлені до суду як докази при розгляді комерційних суперечок. Але публічного оголошення інформації, котра містилася в книгах, тим більше такої, що становила безумовну комерційну таємницю, ніхто не мав права вимагати.

Таким чином, організація банкірських домів та контор відрізнялася від інших кредитних установ Російської імперії. На відміну від банків і товариств взаємного кредиту, вони не мали статутів із чітко визначеними умовами й межами функціонування, не зобов'язувалися звітністю тощо. Їхня діяльність регулювалася торговим законодавством, що достатньою мірою забезпечувало дотримання принципу свободи підприємництва, характерного для західноєвропейських країн.

¹ *Бернарди А.В.* Организация и операции банкирских учреждений (банкирских домов, банкирских контор и меняльных лавок). – СПб., 1913.

² *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні: На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – К., 1999. – 281 с.; *її ж.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. II. – К., 2001. – С. 24–41; *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в.: на материалах Украины. – Самара, 1992.

³ *Беліков Ю.А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис.канд.іст.наук. – Х., 2003.

- ⁴ Полное собрание законов Российской империи (Далі – ПСЗ). – Т. 29. – № 22418.
- ⁵ ПСЗ. – Т. 29. – № 22418. – Ст. 2, 3; ПСЗ. – Т. 39. – № 30115. – § 54; ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 38. – № 39118. – Ст. 65.
- ⁶ ПСЗ. – Т. 29. – № 22418. – Ст. 4.
- ⁷ ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 10. – № 7950. – Ст. 9–12.
- ⁸ Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. 1803–1920: Научно-популярное издание. – Одесса, 1999. – С.405.
- ⁹ Список торговых домов и купечества г. Одессы. На 1892 год. – Одесса, 1892. – С.5–24.
- ¹⁰ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. – Л., 1991. – С.139; Тицкий С.И. Всемирная история денег, кредита и банков. – К., 1997. – С.440.
- ¹¹ ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 10. – № 7950. – Ст. 5.
- ¹² Державний архів Кіровоградської області (Далі – ДАКіО). – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1266. – Арк. 2–2зв., 4зв.
- ¹³ ПСЗ. – Т. 40. – № 30456.
- ¹⁴ Державний архів Одеської області (Далі – ДАОО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 2.
- ¹⁵ Там само. – Спр. 255. – Арк. 2.
- ¹⁶ Бернарди А.В. Указ. соч. – С.11–14.
- ¹⁷ ДАОО. – Ф. 175. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 39–52.
- ¹⁸ Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов. В 2-х т. – Т. II. – Санкт-Петербург, 1905. – С.282, 362; История торговли и промышленности в России. – Т. 1. – Вып. III. Биржи, товарные склады и другие торговые учреждения. – Санкт-Петербург, 1911. – С.77; Варшавский Л.М. Банки и банкирские конторы Российской империи. – Одесса, 1896; <http://www.Epfrussi.com>; ПСЗ. – Собр. 2-е. – Т. 31. – Отд. 1. – № 30118; Одесский вестник. – 1885. – № 88 (20 апреля (2 мая)). – С.3; Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) – К., 1999. – С.213; ДАКіО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1266. – Арк. 3.
- ⁹ ДАКіО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Сп. 1266. – Арк. 3.